

«ЄВАНГЕЛІЄ ВІД БУЛГАКОВА» ТА ЙОГО ВІДЛУННЯ У ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено вплив булгаківського літературного спадку на літературний процес ХХ століття. Аналізуються різні структурні та семантичні зв'язки булгаківського спадку, які в процесі літературних використань і змін не втрачають своєї актуальності та пізнаваності. Проаналізовано переосмислення традиційного булгаківського матеріалу у вигляді продовжень як процесу народження інваріантів протосюжету з новими оригінальними сюжетними ходами та поведінково-психологічними структурами. Показано, що переосмислення традиційного сюжету чи образу є складним творчим процесом, який зумовлюється специфікою самого поняття, яке вкладається у термін «традиційний». Ключові слова: булгаківський спадок, художній прийом «роман у романі», активно функціонуючий сюжет, інваріант протосюжету, євангельські глави, біблійний образ.

Вплив булгаківської майстерності на багатьох письменників зі світовим ім'ям є незаперечним. Не одне десятиліття «булгаківський роман» задовольняв потреби і пошуки послідовників великого генія. Проте вплив булгаковського літературного спадку на літературний процес ХХ століття й досі не отримав належного висвітлення у літературознавчих працях.

Об'єктом розвідки є розкриття взаємовпливу протосюжету та нового літературного матеріалу. Ця проблема не повною мірою висвітлена в літературознавстві. Науковий доробок сучасного вітчизняного літературознавця А. Нямцу – автора теорії традиційних сюжетів і образів є незаперечним. Він узагальнює надбання порівняльного літературознавства.

Дослідження наслідування булгаківського спадку висвітлюється також сучасними дослідниками, зокрема у таких працях: Орлова О. А. «Эсхатологические мотивы в творчестве М. А. Булгакова: на примере романов "Белая гвардия" и "Мастер и Маргарита"», Савина Є. О. «Мистические мотивы в прозе М. А. Булгакова», Оморі Масако «Роман М. А. Булгакова "Мастер и Маргарита" в контексте религиозно-философских идей В. С. Соловьева и П. А. Флоренского» та ін.

Отже, питання булгаківського роману досі залишається відкритим. Це й зумовлює актуальність пропонованої розвідки. Мета статті полягає у виявленні змін, які простежуються у поведінкових комплексах, образах і мотивах у творах, що наслідують булгаківську традицію та в осмисленні впливу роману «Майстер і Маргарита» М. Булгакова на літературний процес декількох десятиліть. Предметом аналізу цієї проблеми слугують романи сучасних послідовників булгаківського спадку, зокрема «Плаха» Ч. Айтматова, «Факультет непотрібних речей» Ю. Домбровського, «Кульгава доля», братів Стругацьких, «Кентавр» Д. Апдайка та «Повернення Воланда» В. Ручинського.

В останні десятиліття сучасна компаративістика присвячує дедалі більше уваги проблемі трансформації легендарно-міфологічних структур. Специфіка цих процесів наштовхує на важливість вивчення різноманітних явищ у різних національних літературах. Проблема функціональності загальнокультурних традицій у національних літературах важлива з погляду міжкультурного діалогу. Роботи деяких російських і зарубіжних послідовників М. Булгакова свідчать про те, що вивчення його творчості меншою мірою залежало від ідеологічних стереотипів, як це було в радянському літературознавстві, де головною метою інтерпретаторів був доказ більшовистської чи антибільшовистської позиції письменників. У текстах романів булгаківських послідовників відбувається інтенсивний пошук та осмислення «чужого» слова, зумовлений своєрідністю М. Булгакова як одного з «найлітературніших» письменників. Разом із тим, аспект літературної традиції охоплює не тільки коло літературної послідовності в контексті «малого часу» історії, а й не залишає без уваги «великий час» – художню філософію. Використання булгаківськими послідовниками традиційного прийому просторового та часового зміщення вкотре доводить значущість філософського звучання булгаківського роману. «Співіснування часів» у художньому всесвіті М. Булгакова підкреслює його принципову своєрідність як письменника.

Цей прийом дістав у літературі статус традиційності, а його автономне існування зросло до філософської основи роману. В творчості Булгакова співіснують феноменологічний та онтологічний плани розвитку свідомості людства. Подібний синтез є результатом становлення нової історичної свідомості суспільства.

У сучасну епоху популярність легендарно-міфологічних структур поступово заміщується модою на «літературні архетипи». Романи Булгакова (здебільшого «Майстер і Маргарита») мали потужний вплив на літературний процес ХХ століття (В. Тендряков «Замах на міражі», Ю. Домбровський «Факультет непотрібних речей», брати Стругацькі «Кульгава доля», А. Кораблев «Майстер», Д. Апдайк «Кентавр» та інші). Прийом «сюжет у сюжеті» у першу чергу стає предметом наслідування, при цьому відбувається специфічна сюжетно-композиційна організація матеріалу, підкреслюється одночасність сприйняття та осмислення різних онтологічних планів і сюжетних ліній.

Візьмемо до прикладу роман Д. Апдайка «Кентавр», який займає незаперечну позицію серед послідовників Булгакова. Письменник зберігає у своєму романі булгаківський прийом «сюжет у сюжеті». Він відмовляється від євангельської історії та надає перевагу міфологічно-фантазмагоричним прийомам. Саме завдяки прийому «сюжет у сюжеті» та міксу реальності й міфу, хаосу та абсурдності людського буття, роман «Кентавр» викликає у читача прямі ремінісценції з булгаківською творчістю. Художник Пітер Колдуел розповідає своїй коханій про свій внутрішній хлопчачий світ. Цей момент окреслює паралель із майстром, який у своєму рукописі розкриває свою «приховану духовність» Маргариті. Слід зазначити, що у першу чергу важливим підґрунтям для розвитку національної літератури та культури є конкретно-історичні та глобальні фактори. М. Булгаков, у своєму романі «Майстер і Маргарита» спирається саме на фактори глобально-історичного характеру. Тут питання про синхронічний або діахронічний підхід до вивчення міжлітературних взаємодій не слід мінімізувати до іноземного впливу. Письменник розуміє важливість використання у власній творчості (національній літературі) образу Христа. Це важливе та загальне контактено-генетичне споріднення, що дозволило його роману одержати статус традиційного. Хоча Д. Апдайк і використовує булгаковські прийоми у своєму романі «Кентавр», він замінює євангельські глави на міфологічні. Це зумовлено модою на «архетипи» та «міф». Використання письменниками таких міфологізованих, заплутаних і формалізованих образів перетворює ці образи на універсальні символи. Архетипи поступово еволюціонують, та їхнє місце посідає літературна традиціоналізація.

Можна перелічити цілу низку сучасних письменників (А. Григорянц «Контрольний Візит», А. Грушко «Було чи не було?», В. Тін «Ніч на тринадцяте», В. Ручинський «Повернення Воланда» та ін.), які демонструють блискучий приклад наслідування булгаківської традиції. Тут особистість М. Булгакова навечно поєднується з їхніми «сакральними текстами». Поштовхом для багатьох дописувань і продовжень стала саме репліка Воланда до Майстра про те, що цей роман ще не раз принесе сюрпризи новим поколінням [1, с. 301].

«Повернення Воланда» В. Ручинського – характерний приклад продовження роману «Майстер і Маргарита». В його романі нові мотивування ускладнюються, а відомі колізії наділені новим оригінальним значенням. Безліч сюжетних і змістових тотожностей між відомим романом вказують на спорідненість нової версії з літературним «каноном».

Воланд В. Ручинського у своїй бесіді з письменником Якушиним як своєрідний «еквівалент» Майстра декларує: «Література и искусство обладают особым свойством... После того, как автором поставлена последняя точка, герои его прирведенный продолжают самостоятельную жизнь. Погибли они, согласно его замыслу, или нет, не имеет никакого значения, поскольку все они переходят в другое измерение» [5, с. 138]. Досліджуючи творчість булгаківських послідовників, слід зауважити думку А. Нямцу про те, що в результаті змістової контамінації низки традиційних мотивів, образів-подробниць та архетипних міфологем в поєднанні з універсалізованим хронотопом змодельованого тексту онтологічні плани оповідання насичуються накопиченою загальнолюдською культурною «пам'яттю» традиційних структур, аксіологічні характеристики яких отримують підкреслено сучасне звучання [3, с. 51]. Як у творчості Булгакова, так і в його послідовників разом співіснують цілі епохи, які розсуваються немов театральні декорації перед читачем. Яскравим прикладом може слугувати творчість Ч. Айтматова, в якій він об'єднує минуле, теперішнє та майбутнє, віддзеркалюючи в «мініатюрі» способи романного оповідання Булгакова. Існує внутрішня типологічна спорідненість між «метафорою» Ч. Айтматова і «метатекстом» булгаківського роману. У цьому контексті можемо говорити про функціональну тотожність у використанні «однакових» художніх прийомів, хоча, точніше було б назвати цей процес проекцією художньої філософії письменника. Тут ідеться про культурологічний потенціал твору, який може бути штучним та органічним. У романах «Майстер і Маргарита» і «Плаха» це чітко прослідковується при порівнянні. Для подібних творів важливим є взаємоперехід тексту і дійсності. Складники інтертексту взаємодоповнюються та виявляють характер подальшого розвитку колізії. Відбувається «об'єктивізація» легендарно-міфологічного контексту, а соціально-історична дійсність піддається

універсалізації. Культурологічне «багатоголосся», яке при цьому виникає, дає автору твору додаткові гносеолого-аксіологічні можливості у створенні художнього тексту, а дослідникам – широкий інтерпретаційний діапазон при читанні твору [4, с. 29]. У літературі ХХ століття стає «модно» вводити євангельські мотиви у розповідну структуру роману. Таким романом власне і є роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита», а роман Ч. Айтматова «Плаха» в цьому контексті гармонійно перегукується з концепціями Булгакова та його Богобаченням. Під таким кутом зору ми можемо зіставляти євангельські булгаківські глави, які послуговували фундаментом для айтматівської «Плахи». Слід відзначити, що радянські трактовки євангельського матеріалу в більшості випадків принципово змінювали релігійні канони, проте це зумовлено не тільки атеїстичними переконаннями тих часів, а й цілком підпорядковується спробам письменників дати художньо-логічне пояснення надприродному контексту Нового Заповіту. Псевдонаукові мотивування цих двох письменників, які активно оперують датами, деталями та аргументами, трансформують канонізований матеріал і віддають його на поживу глибоко атеїстичному ідцю. Цей парадокс пояснюється тим, що ті романи були написані для однієї аудиторії, а були прочитані та проаналізовані іншим поколінням, яке не нівелює Бога-Творця на перевагу сліпому атеїзму. «Традиційні структури, – зазначає А. Нямцу, – містять у собі в найзагальнішому вигляді художні та закодовані соціально-історичні, ідеологічні та морально-психологічні закономірності загальнолюдського буття в їхній змістовній взаємопов'язаності та взаємозумовленості. Концентрація багатовікового індивідуального та колективного досвіду в традиційному сюжетно-образному матеріалі зумовила послідовну актуалізацію його поведінкової та аксіологічної орієнтації в контексті подальших літературних інтерпретацій, які спрямовані на вивчення екзистенціальних станів особистості та соціуму за допомогою художнього моделювання та осмислення опозиції добро-зло, індивідуалістичне «Я» – загальнолюдське «Ми», «життя-смерть». Тому в більшості нових літературних варіантах традиційні структури постають як своєрідні ідейно-естетичні каталізатори, які трансформують причиново-наслідкові зв'язки і мотивування того, що відбувається у реальній або художньо змодельованій дійсності, надають йому універсального онтологічного звучання [4, с. 19].

Для послідовників Булгакова важливе не лише збереження нової створеної онтологічної дійсності, а й осмислення з художнього погляду механізмів становлення деструкцій антигуманного соціуму.

Вплив булгаківського роману вочевидь виявляється у романі Ю. Домбровського «Факультет непотрібних речей». За всіх сюжетних поворотів і оригінальних мотивувань, цей роман є одним із багатьох прикладів наслідування майстра шедевральних колізій. При цьому його можна трактувати і як цілком самостійний і незалежний роман від первісного матеріалу. «Нові варіанти» традиційних структур характеризуються новими ідейно-естетичними характеристиками. Нові персонажі повинні еволюціонувати у своїй культурно-історичній дійсності. Проте неприпустиме повне руйнування основних змістових характеристик літературного взірця. Тож уможливується зберігання у таких варіантах традиційного сюжетно-образного матеріалу, суттєві риси загальновідомих ситуацій і мотивувань, які забезпечують їх упізнавання. Ці процеси потребують неабиякої естетичної підготовки читача для сприйняття проблематики сучасних продовжень традиційних структур. «Факультет непотрібних речей» Ю. Домбровського – це не тільки спроба описати трагічну підміну цінностей, де класові поняття перебувають у центрі подій. Це роман про «занепад християнської ери», на якій стоїть відбиток тоталітарної системи. Письменник використовує булгаковський прийом «сюжет у сюжеті». Звичайно, він видозмінений і не настільки чіткий, як в інших послідовників Булгакова, де роман розділено темпоральним континуумом. Домбровський ніби розуміє, що ХХ століття прагне віднайти свою втрачену духовність за допомогою літератури. Тому, Євангеліє – це важливе джерело для повернення «втраченої душі» суспільства. Саме у християнстві письменник знаходить символ волі в іпостасі Ісуса Христа. Ця частина роману навіть має думку про булгаківські «євангельські глави», де постать Ієшуа Га Ноцрі – і є самою суттю волі. А воля передбачає звільнення від брехні, тоталітаризму, зради, фізичного болю та в кінці кінців звільнення від образи та зневіри шляхом всепрощення. Як і у Булгакова, так і у Домбровського ідея зради Іуди, суд Пілата, мучеництво Христа грають чи не найважливішу роль у романах.

Багатогранність традиційних сюжетів, образів і мотивів у своєму оновленому варіанті створюють подієво-семантичні комплекси у досить оригінальній інтерпретації. Звичайно, у такій пізнавальній інтерпретації зберігаються основні змістові константи, які уможливають зіставлення інваріанта зі своєю новою літературною версією. «Майстер і Маргарита» – роман, який у цьому ракурсі привертає до себе увагу сучасної літератури. Відомий «зразок» спровокував безліч дописувань і продовжень. Складна система формально-змістових перекликань із

булгаківським романом виявляється, наприклад, у романі «Кульгава доля» братів Стругацьких, де в різних аспектах досліджується проблема взаємовідношень творчої особистості з тоталітарною державою, яка прагне уніфікувати духовне життя суспільства, звести його до сатисфакції своїх примітивних потреб [3, с. 47-48]. Кожен із письменників передає своє бачення крізь призму власного світобачення. Брати Стругацькі руйнують стереотипи змодельованої в романі повсякденності за допомогою цілої системи архетипних символів. Їхній спектр при цьому підкреслено амбівалентний, у зв'язку з цим вони навіюють різні асоціативно-символічні зв'язки. На те, що роман Стругацьких є типовим прикладом наслідування булгаківського прийому «сюжет у сюжеті» вказує змістова функціональність самого роману «Кульгава доля», що базується не стільки на специфічній сюжетно-композиційній організації, скільки на одночасності сприйняття й осмислення різних онтологічних і сюжетних планів, які пересікаються. Якісна трансформація мотиваційної структури сюжетного розвитку відбувається саме завдяки одночасовості. При цьому трансформація мотиваційної структури сюжетного розвитку та його морально-психологічне наповнення, яке співвідносить абстрактний хронотоп, моделює континуум із сучасними процесами. А. Нямцу підкреслює, що ще жодна з епох не маніпулювала настільки вільно традиціоналізованими культурними зразками, не втручалася настільки активно в їхні основні онтологічні та характерологічні домінанти [3, с. 14]. У цих дописуваннях і продовженнях здійснюється синтез реалістично-життєподібних віддзеркалень радянської дійсності з поетикою «магічного реалізму». Взаємопересікання часових пластів трансформує сюжетно-композиційні аспекти літературного зразка, завдяки чому забезпечується пізнаваність класичного тексту.

Висновки. Переосмислення традиційного сюжету чи образу – складний творчий процес, який зумовлюється специфікою самого поняття, яке вкладається у термін «традиційний». Потенція твору, що розкривається, не виноситься назовні, вона пояснюється передбаченням історичного розвитку і становленням самого твору. Епоха виникнення робить можливим та істинним подальше життя твору, передбачаючи його [див.: 2, с. 48]. Тож у наслідуванні сучасними письменниками мотивів «булгаківського роману» акцент переноситься з подієво-оповідного плану на розробку внутрішнього світу героїв, які стають виразниками сучасних онтологічно-екзистенційних проблем людства, тому що світобачення «нового людства» досить часто намагається збагнути нові духовні потреби, а для цього потрібно по-новому перечитати традиційний матеріал. У цьому випадку важливо пам'ятати про «співтворство» у читанні, та не забувати про індивідуальне, яке, звісно, підкоряється спільному, але ніколи не зводиться нанівець. Цей двосторонній процес дає життя інваріанту протосюжету з новими оригінальними сюжетними ходами і поведінково-психологічними структурами. Хотілось би завершити свою думку словами А. Нямцу про те, що можливими та правомірними є міркування не про те, який матеріал булгаківського роману використовують письменники, а про ідейно-естетичне обґрунтування його нової літературної трансформації [3, с. 56].

Література

1. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита / М. А. Булгаков. – Киев: Молодь. 1988. – 318 с.
2. Вейман Р. История литературы и мифология: Очерки по методологии и истории литературы / Р. Вейман. – М.: Прогресс, 1975. – 344 с.
3. Нямцу А. Е. Традиционные сюжеты. Статьи / А. Е. Нямцу Черновцы, Рута 2001. – 144 с.
4. Нямцу Анатолий. Миф. Легенда. Литература / Анатолий Нямцу Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича. Научно-исследовательский центр «Библия и культура». Черновцы 2007. – 519 с.
5. Ручинский В. Возвращение Воланда, или Новая дьяволиада: Роман / В. Ручинский – Тверь: Россия – Великобритания, 1993. – 320 с.

Summary

Bronskyh S. Evangel by Bulgakov and its Echo in the 20 Century. The article investigates the influence of Bulgakov's literary heritage on the literary process of XX-th century. Various structural and semantic links of Bulgakov's heritage that is actively used in literature are analysed. We also analyzed the traditional Bulgakov's material in the form of renewals as a process of birth of a new literary invariant. It appears that a rethinking of traditional plot or image it is a creative process that is conditioned by the specificity of the concept, which is embedded in the term "traditional". Keywords: Bulgakov's heritage, artistic device "novel in the novel", actively functioning plot, invariant, evangelical chapter, biblical image.